

політехніка” “Держава та армія”. – 1999. – №344. – С.189–199. 29. Табачник Д., Шаповал Ю. О.І. Кириченко: історія однієї політичної долі // УІЖ. – 1990. – №5. – С.87–97. 30. Тарахан-Берега З. „Смерть за народ – це щастя...”. Самоспалення Олекси Гірника: жертовність і протест // Просвіта. – 1994. – Листопад. 31. Тимчишин В. Кризь роки та бурі: Нарис про греко-католицького священика (Володимира Сеньківського). – Львів, 1998. – 48 с. 32. Українська Гельсінська група. 1978–1982: Документи і матеріали / Упор. і зред. Осип Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Укр. Вид-во „Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с. 33. Українська інтелігенція під судом КГБ: Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 251 с. 34. Центральний державний архів громадських об’єднань України. 35. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. 36. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів. доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 1998. – 784 с.

УДК 94(477):325.83“195/198”

О. Муравський

Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України

ВИСТУПИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ПРОТИ ВОЄНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА ЗЛАМІ 80 – 90-х рр. ХХ ст.

© Муравський О., 2008

Розглянуто виступи молодіжних неформальних громадсько-політичних організацій другої половини 1980-х років з вимогами деідеологізації та демілітаризації навчального процесу, проаналізовано їх вплив на суспільно-політичну ситуацію в республіці.

Ключові слова: студентські організації, бойкоти військових кафедр, пікет, реформування Збройних сил.

Ledges of yang’s community’s political organizations of the second part of the 80s with the claims of deideologization and demilitarization of the educational process were considered, their influence and the social political situation in republic was analyzed.

Key words: student’s organizations, boycott of the military cathedra, picket, reformation of the arms force.

Одним із позитивних наслідків лібералізації усіх сфер суспільно-політичного життя в Українській РСР у другій половині 80-х рр. ХХ ст. стало поширення в молодіжному середовищі стійких переконань у необхідності перегляду та вдосконалення навчального процесу, його пристосування до вимог часу. У цьому контексті, особливе невдоволення студентської молоді викликала ідеологізація та мілітаризація радянської вищої школи, підсумком чого стала низка стихійних виступів на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст.

Проблеми «українізації» Збройних сил, що розташовувалися на території УРСР, демілітаризації навчального процесу, ліквідації військових кафедр при ВНЗ, не були предметом спеціальних наукових досліджень, а розглядалися науковцями в контексті більш загальних проблем, переважно під час аналізу суспільно-політичних процесів у країні. До таких досліджень, зокрема, належать праці А. Камінського [1], О. Бойка [2], В. Литвина [3], О. Гараня [4]. Джерельну базу наукової роботи становлять матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України, публікації «неформальної», обласної та республіканської преси.

Молодіжний рух на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст. із вимогами демілітаризації навчального процесу в своїй еволюції пройшов дві виразні стадії: стихійну (весна 1988 – літо 1989 рр.) та

організовану (літо 1989 – літо 1991 рр.). Перша характеризується наростанням протестного гніву в молодіжному середовищі, однак, зважаючи на брак організаційних можливостей молоді, через тотальний партійний контроль, відсутність молодіжних організацій, альтернативних комсомолу, рух не мав перспектив та не міг розв'язати поставлені завдання. Із посиленням тиску національно-демократичних сил на правлячу партію, формуванням мережі опозиційних до КПУ організацій молодіжний рух переходить до другої стадії свого розвитку – радикалізується, політизується, набуваючи ознак потужної сили, не рахуватися з думкою якої ставало небезпечно. Свідченням чого були підсумки студентської акції непокори 2–17 жовтня 1990 р.

Повільне вирішення соціально-побутових проблем, ігнорування владою недоліків в системі освіти змушувало молодь, і особливо студентство, шукати ефективних методів боротьби, які допомогли б вирішити наболілі проблеми.

Одними із перших в СРСР, хто поставив перед владою питання про необхідність військової підготовки у вищій школі, стали студенти трьох сибірських міст – Новокузнецька, Новосибірська і Томська. Утворений весною 1988 р. студентами цих міст Координаційний комітет висунув вимогу перед адміністраціями ВНЗ замінити щотижневі заняття військовою підготовкою на збільшення на місяць тривалості військових зборів. Згодом виступи студентів відбулись більше ніж у вісімдесяти містах СРСР [5, с. 3]. Вимоги студентів залишалися без змін – відміна призову студентів в армію та внесення змін у програми військової підготовки у ВНЗ. Найпоширенішими формами боротьби були: пікети, збирання підписів, бойкоти військових кафедр.

В УРСР загальносоюзний студентський страйк активно підтримувало утворене навесні 1988 року на фізичному факультеті Київського державного університету студентське товариство «Громада». Організація створювалася за активної підтримки Української гельсінської групи (УГГ), Українського культурологічного клубу (УКК), українознавчого клубу «Спадщина». Громадівці виступили ініціаторами бойкоту кафедри військової підготовки Київського університету, а в жовтні 1988 року висунули ряд вимог до учасників пленуму ЦК КПУ, де поряд з вимогами економічного суверенітету для УРСР, усунення В. Щербинського з посади першого секретаря ЦК КПУ, закріплення державного статусу для української мови, чи не вперше серед опозиційних громадсько-політичних об'єднань УРСР поставили вимогу формування українських військових з'єднань. Однак в умовах цькування адміністрацією ВНЗ на початку 1989 року «Громада» фактично припинила своє існування.

Результатом студентських виступів 1988 р. став указ президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1989 року «Про внесення змін в закон СРСР “Про всезагальну військову повинність”». Якщо раніше відповідно до закону «...всі чоловіки, громадяни СРСР, незалежно від походження, соціального і майнового становища, расової і національної належності, освіти, мови та відношення до релігії, роду та характеру занять, місця проживання зобов'язані проходити дійсну військову службу в рядах Збройних сил СРСР» [6, с. 2], то згідно з доповненням до указу студенти усіх денних вищих навчальних закладів отримували відтермінування від призову. Студенти, які проходили військову підготовку на військових кафедрах і ті, які навчались в середніх спеціальних навчальних закладах за програмою підготовки офіцерів запасу, відтермінування для отримання вищої освіти було рівноцінно звільненню від проходження військової служби взагалі [7, с. 1]. Доповнення до закону СРСР «Про всезагальну військову повинність» не поширювалось на студентів, які були до 1 січня 1989 року призвані на службу в Збройні сили [8, с. 1].

Нововведення наštтовхнулися на нерозуміння та невдоволення кадрових військових, які підкреслювали, що в умовах дефіциту призовних ресурсів виникне необхідність призивати на службу майже уся молодь з села і працюючу молодь міст, що обов'язково відіб'ється на продовольчій ситуації і, зрештою, матиме негативні соціальні наслідки для суспільства загалом [6, с. 2]. У цей самий час значно зменшувалося фінансування союзних Збройних сил із 77,3 млрд. рублів у 1989 р. до 70,9 млрд. у 1990 р. Такий крок значною мірою пояснювався складною економічною ситуацією в країні [9, с. 1].

Друга хвиля студентських виступів стала можливою із початком формування мережі молодіжних і студентських організацій громадсько-політичного спрямування, невіддільних в своїй роботі ВЛКСМУ, завдяки чому молодіжний рух став на якісно вищий рівень.

Вже у кінці травня 1989 р. з метою «забезпечення активної участі студентів в докорінному оновленні суспільства, відстоюванні їхніх конституційних прав і інтересів, формуванню демократичної народної інтелігенції» [10] студентами львівських ВНЗ створено Студентське Братство. Уже на момент установчої конференції разом із активними членами і т. з. в. «співчуваючими» організація нараховувала близько 1,5 тис. осіб [11]. Літом 1989 р. у Львові осередки товариства діяли у медичному, політехнічному, лісотехнічному, поліграфічному інститутах, університеті, інституті прикладного і декоративного мистецтв. Здійснюються перші спроби поширити свою діяльність на інші західноукраїнські обласні центри [12, с. 2]. Налагоджується робота власних друкованих органів («Братство», «Грюндік», «Віко»).

Розбудова товариства супроводжувалася його участю у мітингах та демонстраціях, що організовуються національно-демократичними силами. Братство висунуло своїх кандидатів в депутати обласної та міської Рад. Студенти виходили із розуміння того, що вирішення їхніх матеріальних проблем неможливе без реформ політичного та соціально-економічного сектору країни, завдяки чому їх середовище надзвичайно швидко політизувалося.

Іншою впливовою молодіжною організацією із значною кількістю осередків стала Спілка незалежної української молоді (СНУМ). Ініціатором її утворення виступила УГС, при якій відбулося організаційне оформлення товариства, хронологію якого необхідно починати із серпня 1989 р. У своїй діяльності СНУМівці ставили за мету «...залучити широкі кола юнаків та дівчат до політичної діяльності», а також виступали за: політичний, економічний, соціальний суверенітет як перехідний етап до повної державної незалежності; плюралізм поглядів, ідей, політичних структур; відновлення на державному рівні національної символіки українського народу; утвердження української мови [13, с. 2–3].

Патріотичний рух і національно-демократичні сили підтримував Пласт. Крім культурних акцій, активісти Пласту причетні і до багатьох політичних заходів. Мережу осередків у ВНЗ УРСР розгорнула Українська студентська спілка, заснована у грудні 1989 р. Значно пасивніше проявляло себе молодіжне формування Української народної партії (УНП) – «Січ».

Зважаючи на опозиційний характер діяльності новостворених молодіжних організацій, більшість із них своєю опорою мали західноукраїнський регіон. Так, для прикладу в Рівненській області станом на травень 1990 р. діяло вісім районних осередків СНУМу, осередок Студентського Братства та три осередки Української студентської спілки. Крім того, в п'яти районах області створено Комітети солдатських матерів [14, арк. 2].

У цей самий період починають формуватись Комітети зі створення українських Збройних сил [15, арк. 27]. Так, для прикладу, 7 лютого 1990 року у Львові представники неформальних громадсько-політичних об'єднань створили Комітет створення українських Збройних сил. Однією з перших акцій комітету стало пікетування Обласного військового комісаріату [16, с. 4]. Висувались вимоги щодо проходження військової служби жителями Львова та області тільки в межах УРСР та припинення проходження військової служби у межах Львова та області жителів інших республік. Зустріч з облвоєнкомом І. Алташиним не принесла жодних результатів. Остання вимога – особливо актуальна, оскільки 64 % військовослужбовців, що проходили службу в Збройних силах на території України, не були її громадянами [17, арк. 55].

Радикалізації вимог студентства великою мірою сприяла сама КПУ. Не вирішуючи соціальні проблеми молоді, вона штовхала останніх до силових методів вирішення проблем. Так, до кінця 80-х рр. ХХ ст. 800 тисяч випускників ВНЗ СРСР займали посади, які не потребували вищої освіти [12, с. 2], план будівництва студентських гуртожитків на 1987–1988 рр. був виконаний на 41 % [18, с. 2], не вистачало 30 % навчальних приміщень, а видатки із Держбюджету на освіту не зростали в СРСР із 1950 року і становили 6,2 % [19, с. 3].

Новостворені студентські організації великого значення надавали військовому питанню. На початку 1990 року УСС і Студентське Братство розпочали збір підписів з вимогами деідеологізації

(скасувати іспити з історії КПРС та «марксизму-ленінізму») та демілітаризації (добровільності відвідування військових кафедр) навчального процесу. 5 січня 1990 року студенти геологічного факультету Київського державного університету провели страйк з метою відміни заліку з «радянського права».

Великого суспільного резонансу набула «Акція студентського єднання», організована УСС 20–21 лютого. Вимоги студентів залишились практично без змін: скасувати обов'язкове вивчення марксистсько-ленінських дисциплін, прийняти демократичні статuti навчальних закладів, забезпечити справжню добровільність навчання на військовій кафедрі цивільної оборони, ліквідувати перші відділи (КДБ) тощо. Проте страйк завершився масовими арештами студентів.

Проявляла активність і СНУМ. Тісно співпрацюючи з Українською гельсінською спілкою (згодом УРП), товариство активно виступало за порушення екстериторіального принципу комплектування армії, регулярно здійснювало пікети військоматів, відстоювало ідею перетворення армії у професійну.

6 квітня 1990 року в м. Долина (Івано-Франківська область) відбулась зустріч представників львівської, тернопільської, івано-франківської, київської організацій СНУМ з метою вироблення концепції подальшої діяльності організацій. На з'їзді лунали радикальні пропозиції закликати військовослужбовців-українців повернутися в Україну, переховувати та захищати дезертирів. Пропонувалось також провести агітацію серед учнів випускних класів, які найближчим часом повинні були б поповнити лави Збройних сил СРСР. На міжрегіональній зустрічі представників СНУМу 21 квітня 1990 року у Львові було прийнято рішення вимагати законодавчого закріплення проходження військової служби громадян УРСР тільки на території Республіки, а київський осередок СНУМу взяв участь в установчих зборах Громадського комітету із захисту молоді від примусової служби за межами УРСР.

Ставало зрозуміло, що вирішення студентських проблем не можливе без політичних змін. Саме тому в студентському середовищі дедалі популярнішою стає ідея масштабної політичної акції, яка повинна була б вирішити низку нагальних проблем (в тому числі і вирішення питання проходження служби громадянами України в межах своєї Республіки). Акція увійшла в історію під назвою «Студентська революція на граніті» 2–17 жовтня 1990 року. Її організаторами виступили дві найбільш потужні тогочасні студентські організації – УСС та Студентське Братство.

Ще напередодні студентського голодування в Києві Студентське Братство провело у Львові мітинг, де ознайомило його учасників зі своїми вимогами до керівництва Республіки. Крім політичних вимог, пропонувалося: вивести усі політичні організації за межі навчальних закладів, скасувати перші та другі відділи у вузах, перевести всі нефахові дисципліни на факультативну основу [20, с. 1]. Виконання вимог сприяло б деідеологізації навчального процесу.

2 жовтня 1990 року студенти розпочали політичне голодування на площі Жовтневої революції. Подія викликала великий резонанс. Світова громадськість з напруженням спостерігала за розвитком подій, не безпідставно побоюючись силового розв'язання конфлікту. Студентські вимоги (припинення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових вибрав; прийняття закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; не допустити підписання нового союзного договору; проходження військової служби юнаками тільки в межах УРСР; відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола) підтримувала більшість населення республіки. Загалом, за даними Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР із 510 тис. студентів стаціонару ВНЗ Республіки в акції непокори в обласних центрах УРСР взяло участь майже 100 тис. студентів [21, с. 1].

Перебуваючи під тиском громадської думки, яка була явно на боці студентів, Верховна Рада була змушена створити тимчасову комісію для розгляду вимог голодуючих студентів. Розроблений комісією документ, де враховано усі вимоги голодуючих студентів, 17 жовтня більшістю голосів схвалено парламентом країни. Щодо військової служби, то в документі вказувалося, що необхідно забезпечити «...проходження строкової військової служби громадянами України поза межами Республіки тільки за добровільною згодою громадян. До 31 грудня 1990 року прийняти закон про проходження строкової військової служби громадян України на території Республіки, закон про альтернативну військову службу» [2, с. 67]. 18 жовтня студенти припинили акцію непокори, не

підозрюючи, що з їх вимог буде виконана лише одна – піде у відставку голова Ради Міністрів УРСР В. Масол.

Тим не менше, акція справила неабиякий вплив на демократизацію навчального процесу в УРСР. Прикладом може слугувати Конференція Львівського політехнічного інституту, що відбулася 26 жовтня 1990 р. На ній ухвалено багато важливих рішень, зокрема: прийнято новий демократичний Статут та ухвалу про національний прапор у ВНЗ; із назви інституту виключено назву «ордена ім. Леніна»; виведено партком за межі інституту; пропонувалося усі суспільні науки викладати у формі факультативу; заборонено I та II відділи; із ВНЗ пропонувалося винести бюсти В. Леніна [22, арк. 59]. Подібні рішення ухвалені іншими ВНЗ країни.

Страйки, бойкоти занять, несанкціоновані мітинги стали звичним явищем у вищій школі, починаючи з другої половини 80-х років ХХ ст. Студентські вимоги поступово еволюціонували від вузькопрофесійних до політичних загальнодержавного значення. І якщо деякі проблеми, пов'язані з деідеологізацією та демілітаризацією навчального процесу, вдалося вирішити, то спроба тиску на владу з метою реформування Збройних сил зазнала невдачі.

1. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова», і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с. 2. Бойко О. Загострення політичної конфронтації в Україні: атака опозиції та контрнаступ консерваторів // Сучасність. – 2003. – №2. – С. 67–76. 3. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 496 с. 4. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 5. Алексеев В. Студентський рух – перші кроки // Ленінська молодь. – 1989. – 14 листопада. 6. Кривошеев Г. О всеобщей воинской службе // Красная звезда. – 1989. – 31 августа. 7. Кто получит отсрочку от призыва? // Красная звезда. – 1989. – 31 марта. 8. Макушин Р. Как будет проходить призыв? // Красная звезда. – 1989. – 11 апреля. 9. Ахрошеев С. О советских военных расходах в 1990 году // Красная звезда. – 1990. – 6 октября. 10. Статут Студентського Братства (архів автора). 11. Інтерв'ю автора із О. Пограничним (архів автора). 12. Бусол О. Захистить студента братство? // Молодь України. – 1989. – 14 листопада. 13. Історія, програма, завдання // Молода Україна. – 1989. – №1. 14. Статистичний звіт організації УРП про роботу з травня 1990 р. по листопад 1990 р. / Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 271. – оп. 1. – спр. 15. 15. Статистичний звіт Волинської організації УРП про роботу з травня 1990 р. по листопад 1990 р. / ЦДАГОУ. – Ф. 271. – оп. 1. – спр. 15. 16. Богдановский В. Теперь – митинг у военкомата // Красная звезда. – 1990. – 21 февраля. 17. Організаціям Руху, УРП, Спілки офіцерів України / ЦДАГОУ. – Ф. 270. – оп. 1. – спр. 120. 18. Социально-экономические и общественно-политические проблемы студенчества и задачи комитета комсомола по их решению // Комсомольское знамя. – 1990. – 21 февраля. 19. Ахметов Р. Новая программа развития высшего образования в стране // Львовская правда. – 1989. – 16 сентября. 20. Кушнір Б. Не лише про стипендії // Молодь України. – 1990. – 27 вересня. 21. Тараненко В. Переможців не судять // Літературна Україна. – 1990. – 25 жовтня. 22. Про установчу конференцію Львівського політехнічного інституту / ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 32. – спр. 2768.